

بازتاب پیام‌ها و شعارهای انقلاب اسلامی و تأثیرگذاری آن بر جهان اسلام

مرتضی اشرفی^۱

چکیده

انقلاب اسلامی ایران مهم‌ترین واقعه قرن بیستم است که علاوه بر ایجاد تغییرات گسترده و اساسی فرهنگی، سیاسی، اقتصادی و اجتماعی در ایران، منطقه و جهان را نیز دچار تحولاتی اساسی نمود، ایدئولوژی و بنیان فکری یک انقلاب، نقش مهمی در پیشبرد آن ایفا می‌کند، لذا مطالعه ایدئولوژی یک انقلاب، از اهمیت بالایی برخوردار است. یکی از راه‌های مطالعه ایدئولوژی هر انقلاب، مراجعه به شعارها و پیام‌ها و نیز نتایج حاصل از حکومت برآمده از دل آن می‌باشد. در تحلیل شعارها و پیام‌های انقلاب اسلامی برای جهان معاصر، می‌توان زمینه‌های مشترکی را نام برد که از یک سو در بردارنده اهداف انقلاب اسلامی است و از سوی دیگر به‌عنوان آرمان‌های انقلاب برای دنیای معاصر شناخته شده است، انقلاب اسلامی ایران، شاید بیش‌ترین بازتاب و عمیق‌ترین تأثیرات را در سطح جهان، خصوصاً جهان اسلام داشته و دارد. واژگان کلیدی: انقلاب اسلامی، شعارها و پیام‌های انقلاب، جنبش‌های اسلامی، جمهوری اسلامی، جهان اسلام.

۱. دکتری علوم سیاسی، پژوهشگر پژوهشکده مطالعات منطقه‌ای پژوهشگاه بین‌المللی المصطفی (علیه السلام)

mortezaashrafi110@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۹۵/۸/۱۹ تاریخ تصویب: ۹۵/۹/۶

مقدمه

«انقلاب اسلامی ایران» با تکیه بر عنصر مذهب و رهبری واحد، در کنار حرکت شورانگیز مردمی متأثر از سرخوردگی از نظام حاکمه پهلوی، تبیینی جدید در تعاریف اندیشمندان مختلف از انقلاب پدید آورد. این انقلاب، متأثر از عواملی همچون دین، فرهنگ، طبقه اجتماعی سرخورده و... شکل گرفت که در این میان، عواملی مانند رهبری نخبگان دینی در کنار سایر عوامل ملی مذهبی، فرهنگی، سیاسی، اجتماعی و تاریخی مطرح شده و نقشی تعیین کننده در شکل گیری و تکوین این تحول بزرگ سیاسی ایفا کرد.

به اعتقاد بسیاری از اندیشمندان سیاسی و تاریخ نگاران جهان معاصر، انقلاب اسلامی ایران مهم ترین واقعه قرن بیستم است که علاوه بر ایجاد تغییرات گسترده و ریشه ای فرهنگی، سیاسی، اقتصادی و اجتماعی در ایران، جهان و منطقه را نیز دچار تحولاتی بنیادین و جدی کرد. جنبش ها و جریان های ملی و اسلامی در برخی کشورها که با تأسی از انقلاب اسلامی شکل گرفته یا رشد یافت، تنها نمودی از تأثیرات بین المللی انقلاب اسلامی به شمار می آید (مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران، ۱۳۸۴: ۷).

حرکت انقلابی ملت ایران با هدف تغییر الگوهای فکری و فرهنگی غربی صورت گرفت تا نظامی مطابق با خاستگاه فرهنگی و تمدنی ایران اسلامی پی ریزی شود. از آنجا که هویت تاریخی و فرهنگی ملت ایران با اندیشه ها و مناسک دینی و حضور دین در همه عرصه های حیات اجتماعی، طی قرن ها معنا یافته بود، ترویج اندیشه هایی که دین را نادیده می گرفت، به بحران های فکری عمیقی انجامید که پس لرزه های آن به تمامی حوزه های سیاسی، فرهنگی و اقتصادی رسید. در تقابل با آن رویکرد غیردینی برنامه ریزی شده و هدایت شده به دست حکومت طاغوت، حرکت اجتماعی سعی کرد تا پاسخی مناسب برای بحران جدید بیابد. لذا از یک سو، مهم ترین هدف انقلاب در

ایران، احیای دین و ارثه الگویی بدیع و مبتنی بر هویت دینی و ملی شد (طاهایی، ۱۳۸۷ : ۱۰۴ و ۱۰۵) و از سوی دیگر، انقلاب تلاش کرد تا تعریف و تبیینی منطقی از مشروعیت و قدرت مثبت (اقتدارگرایی متعادل) داشته باشد و این تلقی جدید از مشروعیت و مقبولیت را به‌عنوان پیامی ایدئولوژیک به جهان معاصر مخابره کند.

شعارها و پیام‌های متبلور شده در اسلامیت انقلاب ایران

بررسی و مطالعه شعارها و پیام‌های انقلاب‌ها می‌تواند روشن‌کننده ابعاد اساسی ایدئولوژی انقلابی و حکومت مبتنی بر این ایدئولوژی باشد. علاوه بر آن، پیام‌ها و شعارهای هر انقلاب، می‌تواند زوایای مهم دیگری از فرایند انقلابی، مانند شناخت انواع گروه‌های درگیر در انقلاب و دوستان و دشمنان واقعی انقلاب را روشن سازد که در این فرایند، شعارها در مراحل انقلاب و پیام‌ها در جریان انقلاب و در مراحل بعد از پیروزی انقلاب و در قالب ویژگی‌های بارز حکومت انقلابی نمود پیدا می‌کنند. به‌عنوان نمونه، ویژگی‌های جمهوریت و اسلامیت، منبعث از همان ایدئولوژی انقلابی انقلاب اسلامی ایران در سال ۱۳۵۷ می‌باشد که منطبق بر شعارها و پیام‌های انقلاب به‌عنوان الگویی عملیاتی برای جهان معاصر ظهور و بروز یافت.

انقلاب اسلامی بر مبنای همان شعارها و پیام‌هایی که در دفاع از حق مظلومان و محرومان جهان دارد، همه‌چیزش را از دو منظر می‌بیند و ایدئولوژی‌اش را بر مبنای همان دو دیدگاه تعریف می‌کند: یکی تمایل به ملت و جمهور و دیگری، ایدئولوژی اسلامی که بر دو پایه میراث‌بری قیام امام سوم شیعیان، حضرت امام حسین (ع) و انتظار و آمادگی برای ظهور امام قائم و مهدی زمان (عج) استوار است. حتی بر همین مبنی، می‌توان جمهوریت و اسلامیت حکومت شکل‌گرفته از دل انقلاب اسلامی ۱۳۵۷ را تعبیر و تفسیر کرد. جمهوری اسلامی با جهان‌بینی ایدئولوژیک و اسلامی خود، منش و شیوه‌ای وحدت‌گرایانه و فراملیتی را پی‌گرفته است و با تفکر وحدت‌بخش و جهان-شمول اسلام و محور قراردادن توحید و یگانگی الله، تنها راه سعادت جامعه انسانی و اسلامی را اسلام، اقرار، اعلام و تمسک به توحید و یگانگی خداوند می‌داند. لذا از این

منظر توحیدگرایانه، دیدگاهی خوش‌بینانه به ملت و محدوده سرزمینی و جامعه مسلمانان و حیات انسان‌ها داشته و بر مبنای همین آموزه‌های دینی اسلامی، ترویج صلح جهانی و آشتی میان ملل جهان را سرلوحه عملکرد سیاسی خود قرار داده است.

مبانی شعارها و پیام‌های انقلاب اسلامی

مهم‌ترین مبانی شعارها و پیام‌های انقلاب اسلامی ایران، جهان‌شمول بودن دین اسلام و همچنین انقلاب برخاسته از آن، یعنی انقلاب اسلامی ایران می‌باشد. حضرت امام خمینی (ره) به جهان‌شمول بودن دین اسلام باور داشتند. به اعتقاد ایشان «اسلام برای یک کشور، برای چند کشور، حتی برای مسلمین نیست. اسلام برای بشر آمده است. همه بشر را اسلام می‌خواهد زیر پوشش عدل خودش قرار دهد. ما امیدواریم که این امر به تدریج مهیا شود» (امام خمینی (ره)، ۱۳۶۹: ۱۱۸).

انقلاب اسلامی ایران در سطح جهانی دگرگونی‌های فکری و سیاسی عمیقی را پدید آورد و روابط و معادلات جهانی را متحول نمود. این انقلاب با پیام‌ها و شعارهای بنیادین خود، در مسیر تحولات جوامع بشری نقطه عطف و سرآغاز عصری جدید بود و در سطح جهان و در ابعادی گوناگون و متنوع، پیام خود را طنین‌انداز کرد. در این باره، حضرت آیت‌الله خامنه‌ای می‌فرمایند: «با انقلاب اسلامی در ایران و با تشکیل نظامی اسلامی در این نقطه از عالم و با مبارزات طولانی که ملت ما پشت سر رهبر عظیم الشان برای حفاظت از انقلاب و اسلام انجام داد، عصر جدیدی با خصوصیتی متمایز از دوران قبل، در عالم به وجود آمد و تأثیرات این عصر جدید روی ملت‌ها و دولت‌های ضعیف و نیز روی دولت‌های قوی و ابرقدرت‌ها محسوس است [و] حتی نقشه سیاسی دنیا عوض شده است. این عصر و این دوران جدید را باید دوران امام خمینی (ره) نامید» (حضرت آیت‌الله خامنه‌ای، ۱۳۸۰: ۲۷۵).

امروزه بسیاری از تحلیلگران و نظریه‌پردازان غرب و شرق به عظمت و تأثیر انقلاب اسلامی و ایجاد عصری نوین در معادلات جهان اعتراف دارند؛ به طوری که پیام‌های بنیادین انقلاب اسلامی ایران در طراحی نقشه سیاسی و فرهنگی جهان، معادلات و

محاسبات قدرت‌های سلطه‌گر را به چالش کشیده و جمهوری اسلامی ایران، مرکزی اثرگذار در تحولات جهانی شده است (نصری، ۱۳۸۸: ۲۵۲ و ۲۵۳).

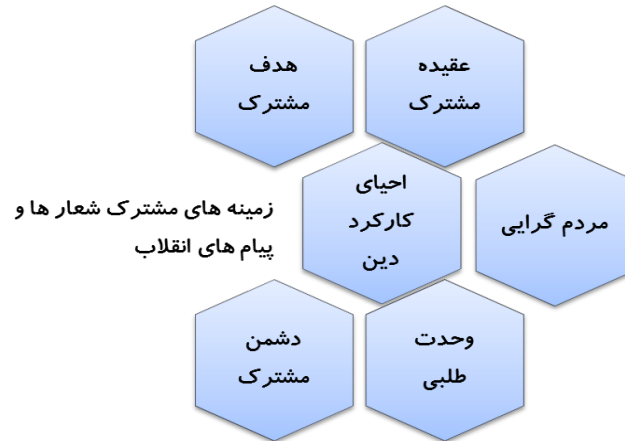
به تعبیر آنتونی گیدنز، جامعه‌شناس مشهور انگلیسی، برخلاف دیدگاه مارکس و دورکهایم و ماکس وبر که دنیوی شدن را فرایندی اجتناب‌ناپذیر می‌دانستند، انقلاب اسلامی ایران فرایند عمومی جهان را از نظام‌های سکولار معکوس کرد و به سوی دین تغییر داد (روزنامه کیهان، ۱۳۸۴/۷/۵: ۳).

انقلاب اسلامی ایران با سه رکن: مکتب اسلام و رهبری حضرت امام خمینی (ره) و نقش مردم، خط بطلانی بر اندیشه‌ها و مکاتب مادی بود تا بار دیگر قدرت دین و ارزش‌های الهی و همچنین رهبری دینی نمایانده گردد. با بروز انقلاب اسلامی و آشنایی جوامع بشری با پیام‌ها و شعارهای آن، دین و مذهب و معنویت از استقبال گسترده‌ای در سطح جوامع بشری برخوردار شد. از نظر حضرت امام خمینی (ره) جامعه اسلامی در زمان پیامبر اکرم (ص) یکپارچه بود. آن جامعه متحد، بعدها در اثر رفتارهای ضداسلامی و فشار استعمارگران تجزیه گردیده است. ایشان معتقد است همه این سرزمین‌های پراکنده و مجزی از هم باید با یک «انقلاب» به همان صورت یکپارچه بازگردند. همچنین می‌گویند با استناد به سنت و رویه حضرت محمد (ص) که نه تنها حکومت تشکیل داده و به اجرای قوانین و برقراری نظامات اسلام و اداره جامعه برخاسته است؛ بلکه به فرمان خدا برای پس از خود نیز حاکم تعیین کرده است. همچنین ماهیت و کیفیت احکام اسلامی، از جمله احکام مالی، دفاعی، جزائی و حقوقی، چنین نتیجه‌گیری می‌کردند که حکومت پس از رحلت رسول اکرم (ص) نیز لازم و ضروری است (امام خمینی (ره)، ۱۳۷۵: ۲۵).

چرایی مقبول شدن گفتمان و شعارها و پیام‌های انقلاب در جهان اسلام

در میان پیام‌ها و شعارهای بنیادین انقلاب اسلامی برای جهان معاصر می‌توان زمینه‌های مشترکی را نام برد که از یک سو در بردارنده اهداف انقلاب اسلامی هستند و از سوی دیگر به عنوان آرمان‌های انقلاب اسلامی ایران در دنیای معاصر ملموس و

شناخته شده می‌باشند.

نمودار ۱. زمینه‌های مشترک شعارها و پیام‌های انقلاب

۱. عقیده مشترک بر اساس اعتقادات دینی

انقلاب اسلامی ایران یک انقلاب شیعی است؛ ولی همانند هر مسلمانی به وحدانیت خدا و رسالت پیامبر اکرم (ص) معتقد است (انور جنیدی، ۱۳۷۱: ۲۵۷ و ۲۶۰). مردم مسلمان ایران، اعم از شیعه و سنی و حتی مسیحی در سالیان منتهی به انقلاب اسلامی، در کنار هم با هدف سرنگونی نظام ستم‌شاهی و ظلم و فساد به مبارزه علیه کفر برخاستند و به جهانیان ثابت نمودند که از هر رنگ و لباسی که باشند، برای بیرون‌راندن ظلم و ستم و ایستادن در مقابل زورگو، می‌توان به اعتقادات دینی متکی بود. همان‌گونه که حضرت امام خمینی (ره) فرمودند: «در کلمه توحید که مشترک بین همه است، در مصالح اسلامی که مشترک بین همه است، با هم توحید کلمه کنید» (امام خمینی (ره)، ۱۳۶۱: ج ۲: ۳۳).

۲. مقابله با دشمن مشترک (استکبار جهانی)

پیام‌های انقلاب اسلامی ایران با آرمان‌های جهانی دین مبین اسلام گرهی بازنشینی خورده است؛ به عبارت دیگر انقلاب اسلامی و جهان اسلام دارای دشمن مشترکند. این

دشمن مشترک که همان استکبار جهانی به سرکردگی آمریکا (شیطان بزرگ) و اسرائیل (غده سرطانی) است، کیان اسلام را تهدید می‌کند؛ در حالی که انقلاب اسلامی با طرح شعار «نه شرقی و نه غربی» علم مبارزه علیه دشمن مشترک جهان اسلام را به دوش گرفته است (انور جنیدی، ۱۳۷۱: ۲۶۰).

۳. هدف مشترک برای گسترش معارف اسلامی در جهان

پیروزی انقلاب اسلامی ایران موجب بیداری و آگاهی چشمگیری شد و این باور را به اثبات رساند که اسلام برنامه زندگی و روش زیستن انسان‌هاست و از آنجا که رسالت اسلام، رسالتی جهانی است، انقلاب اسلامی ایران و جهان اسلام در هدفی مشترک خواهان برچیده شدن ظلم و فساد و اجرا شدن قوانین اسلام و استقرار حکومت اسلامی در جامعه مسلمانان و به اهتزاز درآوردن پرچم لاله الا الله در سراسر جهان از طریق نفی قدرت‌ها و تکیه بر قدرت لایزال الهی و توده‌های مردم‌اند.

«همه در میدان باشند، با هم باشند. ما می‌خواهیم اسلام را حفظ کنیم. با کناره‌گیری نمی‌شود حفظ کرد. خیال نکنید که با کناره‌گیری تکلیف از شما سلب می‌شود» (امام خمینی (ره)، ۱۳۶۱: ج ۲۰: ۶).

۴. وحدت امت اسلامی

وحدت‌طلبی و بسیج مردمی، یکی از مهم‌ترین نقاط اشتراک پیام‌ها و شعارهای انقلاب اسلامی ایران برای جهان اسلام است. در همین راستا معمار کبیر انقلاب، حضرت امام خمینی (ره)، بر ضرورت وحدت در میان امت اسلامی همواره تأکید می‌کردند؛ این درحالی است که تفرقه و ازهم‌گسیختگی و متحدنبودن کشورهای اسلامی که به واسطه مداخله‌گری غربی‌ها و استعمار غرب و شرق ایجاد شده، از اصلی‌ترین موانع پیشرفت و توسعه این کشورها می‌باشد. بنابراین تأکید انقلاب اسلامی و رهبری آن بر لزوم وحدت همه قشرها و همه مذاهب‌های اسلامی در رسیدن به پیروزی در صحنه داخلی و خارجی، زمینه دیگر گرایش مسلمانان جهان به سوی انقلاب اسلامی است.

وحدت مسلمانان، آمال و آرزوی هر مسلمانی است؛ البته اگر جنبه عملی داشته باشد، ثمربخش خواهد بود. امام خمینی (ره) وحدت امت اسلامی را غایت آرمان خود قرار می‌دهد و آرزو می‌کند ملت‌های مسلمان، یدِ واحده شوند (امام خمینی (ره)، ۱۳۶۱: ج ۱۳: ۵۰).

۵. مردم‌گرایی و حمایت از حقوق ملت‌ها

مردم‌گرایی انقلاب اسلامی، عاملی در گسترش انقلاب و پذیرش آن از سوی ملت‌های مسلمان بوده است. انقلاب اسلامی ایران و رهبری آن بر این باور بودند که باید به ملت‌ها بها داد، نه به دولت‌ها؛ چراکه این ملت‌ها هستند که می‌توانند سرنوشت خود و جوامع بشری را تعیین کنند؛ انقلاب اسلامی ایران در تمامی اهداف، آرمان‌ها، پیام‌ها و شعارهای خود، حضور مردم انقلابی و همیشه در صحنه و معتقد به نظام را از ضروریات مشروعیت‌یابی و قدرت مشروع یک حکومت می‌داند و همواره آرمان‌های انقلاب اسلامی ایران برای تعریف دوباره اقتدارگرایی مثبت خود، بر پایه همین دیدگاه طرح‌ریزی و دنبال شده است.

در رابطه با ضرورت تبیین و تعریف قدرت مشروع به‌عنوان یکی از درونی‌ترین شعارهای انقلاب اسلامی باید گفت که قدرت و تمایل به کسب آن، همواره یکی از ویژگی‌های شخصیتی افراد و به‌دنبال آن جامعه انسانی بوده است. طلب قدرت، هدفمندانه و برای لذتِ قدرت است. گالبرایت^۲ در کتاب «آناتومی قدرت» در تبیین و تعریف قدرت، سه عنصر منبع و عامل و ابزار اعمال قدرت را ذکر می‌کند. وی افراد جامع انسانی را به دو دسته عامل و تابع تقسیم کرده است و اذعان می‌دارد که افراد یا عامل قدرت هستند و یا تابع قدرت. تابعین وظیفه تمکین و فرمانبرداری از اراده عامل قدرت را دانسته یا نادانسته از تسلیم خود در برابر فرمانده به‌عهده گرفته‌اند. گالبرایت، شخصیت یا رهبری و مالکیت (ثروت) و سازمان را منبع قدرت دانسته و برای اعمال قدرت توسط عاملان قدرت بر مبنای رهبری و ثروت و سازمان‌دهی، سه شیوه ابزاری

۲. John Kenneth Galbraith

قدرت (کیفردهنده، پاداش‌دهنده و شرطی) را تشریح و تبیین می‌نماید و مدعی می‌شود که امروزه شیوه قدرت شرطی، با تغییر تفکر و اعتقاد تلاش می‌کند فرمان‌بر را وادار به تسلیم در برابر عامل قدرت نماید. تسلیمی ارادی و ناآگاهانه که فرمان‌بر با رضایتمندی و اطمینان، خود را در ید قدرت عامل قدرت قرار می‌دهد (گالبرایت، ۱۳۹۰: ۱۷ تا ۹).

این درحالی است که حکومت ایران در قبل از انقلاب اسلامی، حکومتی قدرت‌طلب بود که با وقوع انقلاب اسلامی در ایران، تعریف انقلابیون و حکومت جدید از قدرت در قالب تئوری جمهوری اسلامی تغییر کرد. توضیح اینکه قدرت لزوماً مثبت نیست و طلب قدرت اغلب به خودرأیی و دیکتاتوری منجر می‌شود. تمایل به اعمال زور از طرف عامل قدرت و تلاش برای تمکین و فرمانبری فرمانبرداران، حتی به اجبار و قوه قهریه مجاز و غیرمجاز از ملزومات قدرت‌طلبی مضاعف است که اغلب با مفهوم اقتدار مثبت فاصله می‌گیرد و به دیکتاتوری و اقتدار نامشروع نزدیک می‌شود. محمدرضاشاه پهلوی، در مصاحبه‌ای با اورiana فالاجی^۳ در اکتبر ۱۹۷۳م مدعی می‌شود که: «... برای انجام امور، قدرت لازم است و برای داشتن قدرت، اجازه و مشورت کسی لازم نیست. ... تصمیم داریم در قدرت بمانم و ثابت بکنم که می‌توان با قدرت خیلی کارها کرد» (فالاجی، ۱۳۸۵: ۱۸۷ و ۱۹۸).

اما انقلاب اسلامی با دخالت دادن مردم در تعیین سرنوشت خویش به‌عنوان یک تکلیف دینی و تعیین جایگاه شرعی مردم در سیاست‌گذاری‌های حکومتی و تبدیل قدرت به اقتدار مشروع از طریق جمع‌بستن میان قانون، سنت، مذهب، آگاهی، مردم و شجاعت تغییر، فرمولی جدید از اقتدارگرایی مثبت با محوریت مردم‌گرایی را به جهان معاصر معرفی کرد که نه تنها جهان اسلام می‌تواند از آن الگوبرداری کند؛ بلکه به همه ملت‌های خواهان آزادی واقعی و اقتدار حقیقی تعمیم‌پذیر بوده و هست.

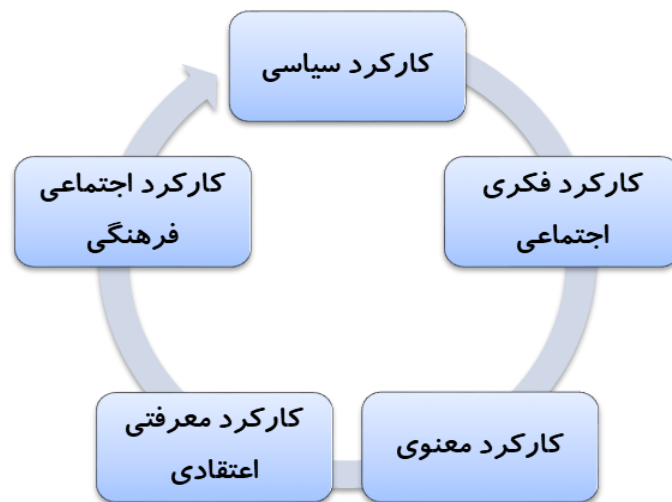
عملیاتی کردن قدرت = قدرت مشروع و مقبول = تعادل میان توانمندی و توقع = اقتدار

نمودار ۲. مسیر دخالت مردم (مردم‌گرایی) در تبدیل قدرت به اقتدار مشروع در جمهوری اسلامی

۶. احیای کارکردهای دین

«احیاگرایی اسلامی» به سیاسی‌شدن دین و جامعه ختم می‌شود. در این ارتباط، اسلام سیاسی با مدرنیته هیچ‌گونه تعارضی ندارد. محور اصلی احیاگرایی اسلامی، مقابله با نسبی‌گرایی، غرب‌محوری، فردگرایی و مصرف‌گرایی می‌باشد که این مؤلفه‌ها نماد مدرنیسم هستند؛ درحالی‌که احیاگرایی اسلامی و هم‌چنین اسلام سیاسی جلوه‌هایی از شهرنشینی، صنعتی‌شدن، توسعه، علم و... را که با قالب‌های مدرنیته هم‌خوانی دارد، تأیید می‌کند. به عبارت دیگر، این احیاگرایی اسلامی در مقابله با مدرنیسم و غربی‌گرایی قرار دارد و اندیشه غربی‌شدن جهان اسلام را نقد قرار می‌کند. احیاگرایی اسلامی به سطوح مختلفی از نیازهای انسان جدید پاسخ می‌دهد. از یک‌سو نیازهای عاطفی و

اجتماعی کسانی را که از بنیان‌های خود جدا مانده‌اند، بازسازی می‌کند و از طرف دیگر آنان را در ساحت‌ها و نهادهای سازمان‌یافته‌ای بسیج می‌کند. پس در مرحله اول اصلی‌ترین نیاز مسلمانان را باید بازسازی قالب‌های هویتی دانست که آن‌ها را با بنیادهای هویتی و اعتقادی خود پیوند می‌دهد. در این روند، احیاگران نه تنها از الگوهای ابتکاری بهره می‌گیرند؛ بلکه باید آن‌ها را کنش‌گرانی دانست که درصدد مقابله با امر موهوم می‌باشند؛ یعنی از دیدگاه آنان، تمامی جلوه‌های مدرنیسم (غرب‌گرایی، فردگرایی و مصرف‌گرایی) به‌عنوان موضوعات غیرمطلوب و انتزاعی تلقی شده‌اند که باید با آنان مقابله شود. بر این اساس، آنان برای تحقق این هدف، بر ضرورت فعال‌سازی کنش‌گر تأکید دارند. در مرحله بعد نیز صف‌بندی‌های هویتی جدیدی شکل می‌گیرد که نمی‌تواند ماهیتی بی‌طرف و مبهم داشته باشد. پس احیاگران اسلامی درصدد خلق تاریخی هستند که در آن، نقش انسان‌ها از معنا و جایگاه لازم برخوردار است (متقی، ۱۳۸۷: ۲۹۴ تا ۲۹۷). مراد این احیاگران دینی، احیای کارکردهای سیاسی، اجتماعی، معنوی، اعتقادی معرفتی و اجتماعی فرهنگی دین اسلام می‌باشد که در ادامه به این مباحث پرداخته می‌شود.

نمودار ۳. کارکردهای دینی انقلاب اسلامی ایران

کارکردهای سیاسی دین

این مسئله که در یک فاصله زمانی بیش از هزار سال، مسلمانان و به ویژه شیعیان، فاقد حکومت اسلامی در شکل مطلوب خود بوده‌اند، به تدریج این اندیشه را رواج داد که آنچه از اسلام و معارف دینی که به آن توجه شده است، احکام فردی و عبادی اسلام بوده و به مفاهیم ارزشمند سیاسی و اجتماعی کمتر توجه شده است (عیوضی، ۱۳۷۸: ۹۰).

دین اسلام کارکردهای سیاسی فراوانی دارد که متأسفانه کمتر در ادوار تاریخی به آن توجه شده است و مسلمانان کمتر توانسته‌اند از کارکردهای سیاسی دین بهره ببرند. انقلاب اسلامی ایران، این مسئله را نیز تحت الشعاع قرار داد و منجر به احیای بسیاری از کارکردهای فراموش شده دین مبین اسلام، خصوصاً موضوعات اعتقادی تشیع شد؛ در ادامه این مبحث به دو نمونه از کارکردهای سیاسی دین که با وقوع انقلاب اسلامی ایران احیا گردید، اشاره می‌شود:

۱. اعتراض به وضع موجود و دعوت به وضع مطلوب

اعتراض به وضع موجود و دعوت به وضع مطلوب که ناشی از آموزه‌های دین می‌باشد، از کارکردهای سیاسی دین است. دین می‌تواند به عنوان نیروی کارساز، مردم را برای جست‌وجوی تغییر یا اعتراض علیه نظم موجود، بسیج کند (نکوئی سامانی، ۱۳۸۹: ۱۹۴ و ۱۹۵).

۲. تقدیم منافع جامعه بر منافع شخصی

باورهای دینی منشأ پیدایش انگیزه‌های عالی و همت‌های والا، جهت گذشتن از منافع شخصی این جهان و توجه به منافع اجتماعی و در نتیجه فعلیت بخشیدن به انفاق و شهادت‌طلبی و ایثار و جانبازی است (نور، آیه ۳۷).^۴ همچنان که باعث مقابله با ستم-

۴. «مردانی که هیچ تجارت و خرید و فروختنی از یاد خدا و نماز گزاردن و زکات دادن بازشان ندارد، از

روزی که دل‌ها و دیدگان دگرگون می‌شوند هراسناکند.»

گران و بی‌توجهی به منافع زودگذر دنیوی است (بقره، آیه ۲۴۹).^۵

کارکرد دین از منظر ظهور جنبش‌های دینی

یکی دیگر از زمینه‌های مشترک شعارها و پیام‌های انقلاب اسلامی که در مجموعه‌ی احیای کارکردهای دینی قرار می‌گیرد، کارکرد دین از نگاه پیدایش نهضت‌های آزادی‌بخش یا همان جنبش‌های دینی است تا این جنبش‌ها امکان تحقق آرمان‌های اصیل انقلاب اسلامی را در خارج از مرزهای جمهوری اسلامی فراهم آورند. قبل از وقوع انقلاب اسلامی ایران، این‌گونه حرکت‌ها و جنبش‌ها، به‌ویژه با ماهیت مذهبی، یا وجود نداشتند و یا چنان‌چه از موجودیت نیز برخوردار بودند، فعالیت آن‌ها چشم‌گیر نبود و معمولاً در قبال دولت‌های حاکم سیاست انفعالی داشتند (فلاح‌نژاد، ۱۳۸۴: ۱۰۱). از طرف دیگر، در عمل نیز هیچ‌گونه حمایتی از این‌گونه جنبش‌ها و نهضت‌ها از سوی دولت‌ها و سازمان‌های بین‌الملل به‌عمل نمی‌آمد؛ زیرا آن حرکات برخلاف صلح و امنیت بین‌المللی دلخواه ابرقدرت‌ها و هم‌چنین منافع آن‌ها تلقی می‌شد و اگر هم حمایتی از سوی قدرت‌های بزرگ به‌عمل می‌آمد، صرفاً در راستای منافع آن قدرت‌ها بود؛ اما با وقوع انقلاب اسلامی ایران، دولت جمهوری اسلامی ایران، به‌دلیل خصلت دینی و ماهیت مکتبی‌اش، سعی در حمایت و برقراری ارتباط با آن‌ها نمود، ارتباطی که در فرایند آن، انقلاب اسلامی تلاش نمود تا تجربیات مبارزاتی خویش را همراه با تفکر و باورهای انقلابی و دینی خویش، به نهضت‌های اسلامی و رهایی‌بخش انتقال داده و زمینه‌های رشد و شکوفایی آنان را فراهم سازد و روند جدیدی را در مسیر حرکت نهضت‌های اسلامی ایجاد نماید.

۵. «چون طالوت سپاهش را به راه انداخت، گفت: خدا شما را به جوی آبی می‌آزماید: هر که از آن بخورد از من نیست، و هر که از آن نخورد یا تنها کفی بیاشامد از من است. همه جز اندکی از آن نوشیدند. چون او و مؤمنانی که همراهش بودند از نهر گذشتند، گفتند: امروز ما را توان جالوت و سپاهش نیست. آنانی که می‌دانستند که با خدا دیدار خواهند کرد، گفتند: به خواست خدا چه بسا گروه اندکی که بر گروه بسیاری غلبه کند، که خدا با کسانی است که پای می‌فشرند.»

بازتاب پیام‌ها و شعارهای انقلاب اسلامی ایران در جهان معاصر

۱. بازتاب سیاسی

یکی از مهم‌ترین بازتاب‌های انقلاب اسلامی ایران، تجدید حیات اسلام در جهان است. مقام معظم رهبری در این باره فرمودند: «علی‌رغم گذشت بیش از یکصد و پنجاه سال از برنامه‌ریزی مدرن و همه‌جانبه علیه اسلام، امروز در سراسر دنیا یک حرکت عظیم اسلامی به وجود آمده است که به موجب آن اسلام در آفریقا، آسیا و حتی در قلب اروپا، حیات جدیدی را بازیافته و مسلمانان به شخصیت و هویت واقعی خود پی‌برده‌اند» (به نقل از: طاهری، ۱۳۸۸: ۲۵۵ تا ۲۸۸).

به بیان دیگر، دوره‌ای که اعتماد به نفس در میان مسلمانان از بین رفته و شمار فراوانی از آنان، خواهان هضم شدن در هویت جهانی بوده و گذشته خود را به فراموشی سپرده بودند، به پایان خود نزدیک شد و انقلاب اسلامی ایران، آن اعتماد به نفسی را که روزگاری پشتوانه تمدن بزرگ اسلامی بود، احیا و بارور کرد (به نقل از: طاهری، ۱۳۸۸: ۲۵۵ تا ۲۸۸؛ جعفریان، ۱۳۷۸: ۲۳۶).

انقلاب اسلامی ایران شاید بیشترین و عمیق‌ترین بازتاب تأثیرات خود را در سطح جهان اسلام داشته است. جهان اسلام در اینجا، همه کشورهای مسلمان مجاور و همسایه ایران، جنوب و شرق آسیا، خاورمیانه غربی، شمال آفریقا و حتی جوامع اسلامی در اروپای غربی و آمریکای شمالی را نیز دربرمی‌گیرد. نکته جالب توجه در این خصوص، تأکید آشکار و پافشاری شدید رهبر انقلاب بر این بُعد انقلاب و طرح‌ها و اندیشه‌های آن برای جهان اسلام است (درخشه، ۱۳۸۷: ۳۴۵).

به اعتراف اکثریت قریب به اتفاق تحلیل‌گران غربی و بومی جهان اسلام، انقلاب اسلامی ایران تأثیرات مهم و تعیین‌کننده‌ای در سراسر قلمرو و گستره جهان اسلام بر جای گذارد؛ برای اثبات این مدعا کافی است سفری کوتاه به پایتخت‌های جهان اسلام از اسلام‌آباد تا آنکارا، قاهره تا رباط، کوآلامپور تا جاکارتا داشته باشید و در کوچه و خیابان یا مراکز دانشگاهی و مساجد این شهرها حضور یابید تا انعکاس و ابعاد نفوذ و

تأثیر انقلاب اسلامی ایران را در جهان اسلام در یابید. «برنارد لوئیس» استاد دانشگاه پرینستون و مستشرق جنجال‌برانگیز آمریکایی در توصیف انقلاب اسلامی، آن را انقلابی واقعی و دارای اصالت و در ردیف انقلاب‌های بزرگ تاریخ، یعنی انقلاب فرانسه و انقلاب روسیه، ذکر می‌کند (درخشه، ۱۳۸۷: ۳۴۶ و ۳۴۷).

اسلامی کردن مسئله فلسطین نیز یکی از جلوه‌های تأثیرگذاری انقلاب اسلامی در مناسبات و تحولات جهان اسلام است. ظهور و شکل‌گیری و افزایش روزافزون قدرت حماس و جهاد اسلامی فلسطین و بالاخره تولد انتفاضه مردم فلسطین، همگی به‌طور مستقیم یا غیرمستقیم تحت تأثیر انقلاب اسلامی ایران ارزیابی می‌شود. در میان گروه‌های فلسطینی که به‌طور جدی از انقلاب اسلامی ایران الهام گرفته‌اند، باید به جهاد اسلامی فلسطین اشاره کرد. «باری روبین» در کتاب خود «انقلابیون و اصلاح‌طلبان در نهضت‌های معاصر اسلامی در خاورمیانه» با اشاره به میزان تأثیرپذیری حرکت‌های انقلابی معاصر در جهان اسلام از وقوع انقلاب اسلامی ایران، به‌طور مشخص به چگونگی تأثیرپذیری جهاد اسلامی فلسطین از انقلاب اسلامی ایران و فاصله‌گرفتن آن از گرایش‌های ملی‌گرایانه اشاره می‌کند که محور فعالیت سایر گروه‌ها و حرکت‌های فلسطینی بوده‌اند. وی استقبال حرکت‌های دانشجویی در دانشگاه‌های فلسطینی از الگوی انقلاب اسلامی را نتیجه سرخوردگی جوانان فلسطینی از عملکرد سازمان‌های قومیت محوری نظیر اخوان المسلمین می‌داند (درخشه، ۱۳۸۷: ۳۴۷ و ۳۴۸).

بنابراین انقلاب اسلامی با تأکید بر وحدت شیعه و سنی، تقریب مذاهب اسلامی و نفی فرقه‌گرایی مذهبی، درصدد وحدت ملت‌های مسلمان و تحقق پروژه امت‌سازی برآمد. این مهم از یک‌سو بر اساس مبارزه‌ای مثبت و با تکیه بر باورهای اصیل اسلامی و نیز آیین‌ها و مراسم سنتی دینی استوار بود که شالوده سازمان سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی امت اسلامی را بر باورهای اصیل اسلام ناب محمدی (ص) و نیز فرهنگ‌ها و آیین‌های مشترک اسلامی، از جمله حج ابراهیمی پایه‌گذاری می‌کرد. همچنین از دیگر سو بر مبارزه‌ای منفی علیه دشمن مشترک، از جمله در مراسم برائت از مشرکین و بر اساس استکبار ستیزی و کوتاه‌کردن دست قدرت‌های جهانی از ثروت

های ملی کشورهای اسلامی استوار بود که نمایانگر حساسیت مسلمانان به تحولات جهان اسلام و ضرورت ارتقای روح جمعی آنان براساس مخالفت با سلطه قدرت‌های بیگانه، مبارزه با صهیونیسم و فسادستیزی بود.

انقلاب اسلامی با نوعی کلان‌نگری و با مطرح کردن دین به‌عنوان تنها راه سعادت بشر و با تکیه بر کلیت‌گرایی و عام‌گرایی اسلام به‌عنوان گفتمان اصیل و عقلانی و سیاسی و الهی و با تأکید بر عدم گسست بین عرصه‌های مختلف حیات بشری توانست اهمیت سیاسی دین در روابط بین‌الملل را بازنمایاند و بدین ترتیب، نوعی خودآگاهی و خودباوری برای وحدت تمدنی به‌منظور نقش‌آفرینی مجدد در عرصه فرهنگ و سیاست بین‌الملل را به جهان اسلام اعطا نماید.

۲. بازتاب فرهنگی

امور فرهنگی از آن حیث مهم هستند که پایه و اساس امور و حرکت‌های سیاسی را فراهم می‌آورند. به‌دیگر سخن، امور فرهنگی زمینه‌ساز امور سیاسی‌اند. به این دلیل، رنگ و بوی سیاسی به‌خود می‌گیرند و در مقوله سیاسی، شایستگی مطرح شدن را می‌یابند. از این رو، در این بخش مقاله، صرفاً چند مقوله فرهنگی بازگشت به ارزش‌های مبارزه اسلامی، پیروی شعائر و شعارهای انقلابی ایران و... مطرح می‌شود. البته ذکر این چند نمونه به‌معنای آن نیست که سایر امور فرهنگی بی‌اهمیت‌اند.

شکل دیگر بازتاب پیام‌های انقلاب اسلامی ایران در جهان اسلام، به تقلید شعارهای انقلاب اسلامی از سوی مسلمانان جهان برمی‌گردد؛ مثلاً شعار مردم مسلمان معترض ترکیه، قبل از کودتای ۱۳۵۹ آن کشور، «استقلال، آزادی و جمهوری اسلامی» بود. شهروندان کابل بر فراز بام منازل خود فریاد «الله اکبر» سر می‌دادند؛ در پلاکاردهای مسلمانان مصر نیز شعار «لا شرقیه و لا غربیه» دیده شده است. مردم کشمیر در راهپیمایی دویست‌هزار نفری ۱۳۶۹ شعار «الله اکبر» و «خمینی رهبر» را مطرح کردند. جهاد اسلامی فلسطین بر آن است که فلسطینی‌ها همان شعارهایی را سر می‌دهند که انقلاب اسلامی منادی آن بود. آنان با صدای بلند فریاد می‌زنند: «لا اله الا الله، الله اکبر،

پیروزی از آن اسلام است». در واقع، آن‌ها شعارهای قوم‌گرایی و الحادی را به یک‌سو انداختند و شعارهای انقلاب اسلامی را برگزیدند. در سال‌های ۱۳۶۹ تا ۱۳۷۹ در خیابان‌های کیپ تاون آفریقای جنوبی شعار و ندای «الله اکبر» بسیار شنیده شد. این یادآور و مؤید کلام رهبری انقلاب است که فریاد الله اکبر مردم الجزایر بر پشت بام‌ها درس گرفته از ملت انقلابی ایران است (طاهری، ۱۳۸۸: ۲۶۱ تا ۲۶۳؛ کرهرودی، ۱۳۸۰: ۲۹۹). همچنین با پیروزی انقلاب اسلامی، گرایش به حجاب اسلامی در اقصی نقاط جهان اسلام، فزونی گرفت. در کنار آن، گرایش به نماز بیشتر شده، انتشار مجلات و نشریات اسلامی افزایش یافته است (حسینی، ۱۳۷۶: ۸۱).

یکی دیگر از آثار فرهنگی انقلاب اسلامی ایران بر حرکت‌های اسلامی و سیاسی معاصر، وجود اعتراضات مردمی به سبک اعتراضات انقلاب اسلامی ایران است. این اعتراضات که جنبه دینی مذهبی داشته، به‌طور معمول در مقابل ظلم و استبداد حاکمان محلی صورت پذیرفته و همگی برای دفاع از شعائر مذهبی و حفظ ارزش‌های اسلامی صورت می‌پذیرند. استفاده از اشعار و جملات نقادانه و نیز احادیث انقلابی در شعارنویسی‌ها از دیگر نمونه‌هایی است که مورد توجه جنبش‌گران مسلمان قرار گرفته و از انقلاب اسلامی ایران الگو گرفته‌اند (جمشیدی، ۱۳۷۴: ۳۹۱ تا ۳۹۴).

جمع بندی

انقلاب اسلامی ایران با عینیت بخشیدن ایدئولوژی خود در شکلی نوین از حکومت، تحت عنوان جمهوری اسلامی و با تمایل به اقتدارگرایی مشروع، با بیان پیام‌ها و شعارهای بنیادین خود در جهان معاصر و برای میلیون‌ها ملت ستم‌دیده از استکبار جهانی، موجب ارتقای توان امت اسلامی، نهضت‌های آزادی‌بخش و ملت‌ها گردید و نقش دین را به‌عنوان قدرتی تأثیرگذار بر پویایی‌های بین‌المللی آشکار ساخت. به‌علاوه بر نقش جنبش عدم تعهد و بازیگران جهان سومی نیز با کشیدن مرزی دقیق بین مستضعفان و مستکبران تأکید کرد تا از این رهگذر الگوی جمهوریت و اسلامیت متبلور شده در قالب و ساختار جمهوری اسلامی را برای همه مستضعفان به‌صورت تصریحی یا تلویحی، جهانی نماید. همچنین روشنفکران دینی به‌عنوان طبقه متوسط جدید و حاملان اندیشه انقلاب اسلامی توانستند نقشی اساسی در بازخیزی اسلام در فرایندهای سیاسی اجتماعی ایفا کنند و به ترویج فرهنگ مردم‌سالاری دینی و کسب قدرت مشروع و مقبول مبادرت نمایند تا از این رهگذر، علاوه بر تحول در ساختار سیاسی اجتماعی داخلی کشورها، به تغییر در ساختار نظم منطقه‌ای و نیز ماهیت تحولات بین‌المللی اهتمام ورزند.

همچنین می‌توان بیان کرد که انقلاب اسلامی ایران توانست با بیان شعارها و پیام‌های اصیل اسلامی خویش و تبادل و تعامل آن با خارج، فضای گفت‌وگو با جهان پیرامون را براساس اصلاح‌طلبی در ساختار و کارکرد نظام بین‌الملل و زیر سیستم منطقه‌ای ایجاد نماید تا از این رهگذر به فرهنگ‌سازی و هنجارسازی در قواعد رفتاری و ساختار سیاسی پردازد و بدین ترتیب رویکرد جدیدی را بر روابط بین‌الملل حاکم گرداند که بر تحول ماهیت قدرت، گشتار در قواعد بازی و تغییر در نوع بازیگران استوار باشد.

انقلاب اسلامی ایران با محور قرار دادن نخبگان دینی و توجه ویژه به قدرت مردمی، تعریفی نوین از کسب قدرت مشروع و مقبول ارائه داد که این تعریف در قالب

حکومت جمهوری اسلامی و محتوای گفتمان انقلاب اسلامی به جهانیان به‌عنوان الگوی تازه‌ای در معادلات سیاست جهانی، معرفی شد؛ الگویی که نظام‌مندی قواعد دینی را تأیید و با تأکید بر پویایی دین، دخالت آن در سیاست را مقبول و عناصر فرهنگ دینی را در پاکیزه و مطهرکردن دنیای سیاست، دخیل دانست.

انقلاب اسلامی ایران با شعارها و پیام‌های خود و به‌عنوان نهضتی الهی و فراگیر و مبتنی بر مدار فطرت پاک بشری، توانست اهمیت قدرت نرم‌افزاری را به منصفه ظهور رساند و به‌عنوان انقلابی در ارزش‌ها و هنجارها، به فرهنگ‌سازی در عرصه داخلی و منطقه‌ای و بین‌المللی مبادرت نماید. در نهایت اینکه، بر متولیان و مبادیان امر انقلاب اسلامی واجب است که با در نظر گرفتن آرمان‌های متعالی این انقلاب شکوهمند، در تبلیغ هرچه بیشتر و بهتر این شعارها و آرمان‌ها بکوشند و از تمامی ابزار تبلیغاتی، به‌خصوص رسانه‌های مدرن بهره ببرند.

منابع

۱. قرآن کریم.
۲. ابن منظور، ۱۴۰۸ ه. ق، لسان العرب، ج ۱۱، بیروت: دارالاحیاء التراث العربی.
۳. امام خمینی (ره)، ۱۳۶۱، صحیفه نور، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
۴. -----، صحیفه امام، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
۵. ----- ۱۳۶۹، صحیفه نور، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
۶. انور، جندی، ۱۳۷۱، اسلام و جهان معاصر، ترجمه حمیدرضا آژیر، مشهد: آستان قدس.
۷. بی نام، بی تا، دستاوردهای عظیم انقلاب شکوهمند اسلامی ایران در گستره جهان، ج ۲، تهران: سازمان ارتباطات فرهنگی.
۸. جان نیز بیت و پاتریشیا آبردین، ۱۳۷۸، دنیای ۲۰۰۰، سیاست، اقتصاد و فرهنگ در قرن بیست و یکم، ترجمه ناصر موفقیان، نشر نی.
۹. جعفریان، رسول، ۱۳۷۸، مقالات تاریخی، ج ۵، قم: الهادی.
۱۰. جمشیدی، محمد حسین، ۱۳۷۴، «ارتباط متقابل انقلاب اسلامی ایران و جنبش شیعیان عراق»، مجموعه مقالات انقلاب اسلامی و ریشه‌های آن، قم: نهاد نمایندگی رهبری در دانشگاه‌ها.
۱۱. حسنی، مهدی، ۱۳۷۶، فلسطین و صهیونیسم، قم: مرکز تحقیقات اسلامی سپاه.
۱۲. درخشه، جلال، ۱۳۸۷، گفتارهایی درباره انقلاب اسلامی ایران: مجموعه مقالات، مقاله «انقلاب اسلامی ایران و نظام بین الملل». نوشته محمد حسن خانی، تهران: دانشگاه امام صادق (ع).
۱۳. طاهایی، جواد، ۱۳۸۷، درآمدی بر مبانی سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران، تهران: مجمع تشخیص مصلحت نظام، پژوهشکده تحقیقات

- استراتژیک، گروه پژوهشی سیاست خارجی.
۱۴. طاهری، مهدی، ۱۳۸۸، *بازخوانی تأثیرات انقلاب اسلامی بر بیداری مسلمانان: مجموعه مقالات*، مقاله‌ی «انقلاب اسلامی و تجدید حیات جنبش‌های اسلامی معاصر»، حمید احمدی، قم: مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی (ص).
۱۵. عزتی، ابوالفضل، ۱۳۷۴، «مقایسه مفهوم شهادت در اسلام و مسیحیت»، چشمه نور، (مجموعه مقالات بزرگداشت عاشورا)، ج ۱، تهران: بی‌نا.
۱۶. عمیدزنجانی، عباسعلی، ۱۳۷۱، *انقلاب اسلامی و ریشه‌های آن*، تهران: نشر کتاب سیاسی.
۱۷. عیوضی، محمد رحیم، ۱۳۷۸، *رشد مبانی فکری و تحول فرهنگ سیاسی در انقلاب اسلامی*، تهران: انتشارات الهدی.
۱۸. فالاجی، اوریانا، ۱۳۸۵، *مصاحبه‌های اوریانا فالاجی*، انتخاب و ترجمه غلامرضا امامی، چ ۳، تهران: نشر افق.
۱۹. فعالی، محمد تقی، ۱۳۸۶، *آفتاب و سایه‌ها؛ نگاهی نوبه جریانهای نوظهور معنویت‌گرا*، قم: انتشارات نجم الهدی.
۲۰. فلاح نژاد، علی، ۱۳۸۴، *سیاست صدور انقلاب اسلامی*، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
۲۱. قربانی، زین‌العابدین، ۱۳۶۱، *علل پیشرفت و انحطاط مسلمین*، تهران: نشر فرهنگ اسلامی.
۲۲. قوام، عبدالعلی، ۱۳۷۳، *سیاست‌های مقایسه‌ای*، تهران: سمت.
۲۳. کالورت، پیتر، ۱۳۸۶، *انقلاب و ضدانقلاب*. ترجمه حسن فشارکی، تهران: مرکز چاپ و نشر وزارت امور خارجه.
۲۴. کرهودی، حسین، ۱۳۸۰، «انتفاضه فلسطین مولود اصول‌گرایی اسلامی معاصر»، *فصل‌نامه علوم سیاسی*، س ۴، ش ۱۴، تابستان.
۲۵. گالبرایت، جان کینت، ۱۳۹۰، *آنا تومی قدرت*، ترجمه محبوبه مهاجر، چ ۴،

تهران: سروش.

۲۶. مقام معظم رهبری، ۱۳۸۰، حدیث ولایت (مجموعه رهنمودهای مقام معظم رهبری حضرت امام خامنه‌ای)، ج ۴، تهران، نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاه ها.

۲۷. متقی، ابراهیم، ۱۳۸۷، رویارویی غرب معاصر جهان اسلام، قم: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

۲۸. محمدی، منوچهر، ۱۳۸۰، انقلاب اسلامی، زمینه‌ها و پیامدها. قم: نشر معارف.

۲۹. مطهری، مرتضی، ۱۳۷۴، پیرامون انقلاب اسلامی، ج ۱۱، تهران: صدرا.

۳۰. مکی‌السباعی، محمد، بی‌تا، «تاریخ آموزش در مساجد»، ترجمه علی شکوئی، مجله مسجد، ش ۱۶.

۳۱. مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران، ۱۳۸۴، «ایران معاصر و غرب جدید، درآمدی تاریخی فلسفی بر ریشه‌های انقلاب اسلامی» (مجموعه مقالات)، تهران: انتشارات مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران.

۳۲. نصری محسن، ۱۳۸۸، ایران، دیروز، امروز، فردا، قم: نشر معارف.

۳۳. نکوئی سامانی، مهدی، ۱۳۸۹، آسیب‌شناسی دین و معرفت دینی، قم: بوستان کتاب.

۳۴. هیوود، آندرو، ۱۳۸۷، مفاهیم کلیدی در علم سیاست، ترجمه حسن سعید کلاهی و عباس کاردان، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.